

تصویرگران زیارتگاههای اسلامی در دوره قاجار

مهدی حسامی^۱

چکیده

عکس‌ها از جمله اسناد مهم در تحقیقات تاریخی به شمار می‌روند و تمامی مراکز اسناد به عنوان یکی از انواع با ارزش سندی به جمع آوری، نگهداری و ساماندهی آنها می‌پردازند. در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی از دهه‌های قبل، نگهداری عکسهای تاریخی معمول بوده است. هر چند که سابقه رسمی نگهداری عکس‌ها به سال ۱۳۷۶ هم‌زمان با تشکیل اداره اسناد بر می‌گردد.

در این مقاله اشاره کوتاهی به جایگاه اسناد تصویری در دوره قاجار و تلاشها و زحماتی که تصویرگران اماکن زیارتگاهی در دوره قاجار داشته‌اند خواهیم داشت و نهایتاً تصویر تعدادی از این اماکن را که توسط عکاسان فوق گرفته شده است در اختیار خوانندگان عزیز قرار خواهیم داد.

کلید واژه‌های موضوعی: عکاسان، زیارتگاه‌های اسلامی، دوره قاجار

مقدمه

از جمله اسناد و مدارک ارزشمند و معتبر در حوزه تحقیقات تاریخی طی دو قرن اخیر اسناد تصویری می‌باشند که با دقت و ظرافت و با صراحت تمام ابعاد مختلف زندگی اجتماعی بشر و مسائل پیرامون آن را ضبط کرده است به طوری که در بعضی موارد یک قطعه عکس و یا سند تصویری می‌تواند به راحتی از مهمترین اسرار و مسائل تاریخی پرده برداشته و محققان را در ارائه دیدگاه‌های مختلف یاری رساند و در بعضی موارد با توجه به تصورات ذهنی محقق از مسائل و شخصیت‌های تاریخی سوالات و شبهات جدیدی را در ذهن او به وجود آورد که خود این مساله باعث می‌شود محقق با تحقیقات و بررسی‌های بیشتر نظر اصلاح شده‌ای را مطرح کند. قابل ذکر است که یکی از خصوصیات اسناد تصویری آن است که دخل و تصرف در اصل این اسناد تقریباً غیر ممکن و آنچه در تصویر وجود دارد عین واقعیت است.

جایگاه اسناد تصویری در دربار ناصرالدین شاه قاجار

با بررسی اسناد و مدارک به جای مانده از دوره قاجار مشخص می‌شود که هنر عکاسی به محض ورود به ایران بسار مورد توجه طبقه حاکم قرار گرفته تا آنجا که حتی ناصرالدین شاه قاجار به خاطر علاقه‌ای که به هنر عکس و عکاسی داشته است، خود دوربین به دست گرفته و عکس‌های ارزشمندی از اوضاع واحوال دربار و دیگر مسائل پیرامون آن به یادگار گذاشته است که در حال حاضر جزء بهترین و ارزشمندترین اسناد تصویری دوره قاجار به شمار می‌رود.

نخستین عکس‌های ناصرالدین شاه بیشتر از زنان حرم و غلام بچه‌ها و ساختمان‌های اندرونی است. شاه برای انجام کارهای عکاسی اش واحداث تاریکخانه برای ظهور، چاپ و تهیه شیشه‌های حساس، حیاط

^۱ کارشناس مواد دیداری و شنیداری مدیریت امور اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی

وعمارتی از ساختمان های سلطنتی را به عکاسخانه دربار اختصاص داد و بدین سان "عکاسخانه مبارکه همایونی" را بنیاد نهاد. (ذکاء، ۱۳۷۶، ص ۲۶)

به اعتقاد ایرج افشار، نخستین دستگاه عکاسی که به ایران آورده شد از آن ناصرالدین شاه بوده است. وی به هنر عکاسی بسیار علاقه مند بوده و این هنر ظریف را یکی از وسایل تفنن و سرگرمی خویش قرار داده بود. بسیاری از عکس هایی که ایشان انداخته، هم اکنون در میان آلبوم های بیوتات سلطنتی موجود است و در حاشیه بسیاری از آن ها یادداشت هایی به خط وی دیده می شود. از شدت علاقه شاه به این هنر، منصب "عکاسباشی" نیز در دربار ایجاد شد. (صادقیان، ۱۳۸۳، ص ۱۱۴)

عکاسان اماکن زیارتگاهی در دوره قاجار

یکی از موضوعاتی که عکاسان مختلف با توجه به شرایط به وجود آمده از آن ها عکاسی کرده و عکس های ارزشمندی به یادگار گذاشته اند عکس های مربوط به زیارتگاههای اسلامی می باشد. تعداد زیادی از این عکس ها در مجموعه عکس های عکاسان مربوط به دوره قاجار مخصوصا دوره ناصری وجود دارد که هم از تنوع خاصی برخوردارند و هم هنر عکاسی را با توجه به شرایط زمانی و مکانی و هم چنین گرایش عکاسان و حامیان آنها نشان می دهد. بسیاری از این عکس ها در نهایت دقت و ظرافت انداخته شده است و پنجاه قطعه از آن ها مربوط به اواخر دوره قاجار در آرشیو مدیریت امور اسناد و مطبوعات سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی نگهداری می شود. قابل ذکر است اصل این عکس ها در آلبومخانه کاخ گلستان موجود است و نسخه کپی از آنها توسط مدیریت اسناد تهیه شده و در این مجموعه نگهداری می شود که به همراه عکس های ارزشمند دیگری که با موضوعات مختلف در این مرکز جمع آوری گردیده است سبب شده یکی از غنی ترین مراکز آرشیوی در رابطه با اسناد تصویری در جوار بارگاه امام رضا (ع) شکل بگیرد و هر محققى بنا به نیاز خود در زمینه های گوناگون می تواند از این اسناد تصویری بهره مند شود. در ذیل به معرفی این عکاسان هنرمند پرداخته خواهد شد:

عباسعلی بیگ

از جمله عکاسانی که در دوره قاجار از اماکن زیارتگاهی و مخصوصا عتبات عالیات عکس های ارزشمندی به یادگار گذاشته "عباسعلی بیگ" می باشد.

عباسعلی بیگ شاگرد آقا رضا عکاسباشی و ناظم "عکاسخانه مبارکه همایونی" در عهد ناصرالدین شاه بود و در برخی از عکسبرداری ها با آقا رضا مشارکت داشت. نخستین عکاسخانه عمومی در تهران در ذیحجه سال ۱۲۸۵ ه.ق. زیر نظر اقبال السلطنه با دست عباسعلی بیگ بنیاد یافت. در سال ۱۲۸۷ ه.ق. پیش از سفر ناصرالدین شاه و مادرش مهد علیا به عتبات که در ۲۵ جمادی الثانی آغاز شده و در ذی الحجه همان سال پایان پذیرفت، عباسعلی بیگ ماموریت یافت که پیشاپیش به عراق عرب رفته، عکس هایی را از عتبات، شهرها و مناظر ضمن راه تهیه کند. مسافرت و عکسبرداری عباسعلی بیگ در ماه صفر ۱۲۸۷ پایان یافته و ایشان به تهران بازگشت و ۷۹ قطعه عکس های گرفته شده به دست او را آقا رضا بر روی کاغذ چاپ نمود که در آلبوم جداگانه به شاه و مهد علیا تقدیم کرد. این مجموعه هم اکنون در آلبومخانه کاخ گلستان نگهداری می شود. (ذکاء، ۱۳۷۶، ص ۵۸)

عبدالله قاجار

از عکاسان دیگری که عکس‌های ارزشمندی از اماکن مقدس و زیارتگاهی به یادگار گذاشته "عبدالله میرزای قاجار" می‌باشد. عبدالله میرزا فرزند جهانگیر میرزای قاجار است. عبدالله میرزا در حدود سال ۱۲۶۶ ه.ق. چشم به جهان گشود و پس از انجام تحصیلات مقدماتی وارد مدرسه دارالفنون شده به تکمیل معلومات خود پرداخت و فن عکاسی را فرا گرفت و در عکاسخانه مبارکه دارالفنون به کار مشغول شد و چون ذوق و شوق فراوانی به هنر عکاسی و چاپ از خود نشان می‌داد. در زمان وزارت علمی علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه با کمک معیرالممالک در حدود سال ۱۲۹۵ ه.ق. مدت یک سال و نیم به فرنگستان (پاریس) فرستاده شد تا در این رشته هنر خود را تکمیل نماید. وی خود چنین می‌نگارد:

"در ابتدای عمل و شش ماه اول بر حسب ترتیب و تکلیف، به کار انداختن عکس از روی عکس که تکمیل تحصیل آن از فرایض این فن است پرداختم، و در کمال خوبی از پیش بردم و تصدیق مدرسه را گرفته وارد عمل فتو لیتوگرافی شدم، و یک سال به این شغل شریف اشتغال داشتم".

فتولیتوگرافی [Photolithographie] عبارت است از عکس گرفتن از روی عکسی که حکاکی باشد یا خطوط پرداز داشته باشد. بعد از تکمیل فتولیتوگرافی، یک سال هم در کار فتو تی پی بودم؛ و فتوتی پی [Phototypie] عبارت است از چاپ عکس از روی عکس یا شیشه که از دور نما و اشخاص افتاده می‌شود و از هر چه که آن را بتوان به تصور آورد و روی شیشه عکس قرار داد. در حقیقت این عمل تکمیل عمل فتو لیتوگرافی می‌باشد.

عبدالله میرزا بعد از برگشت از فرنگ اسباب چاپ را درخواست نمود که متأسفانه امکان پذیر نشد. وی چنین می‌نگارد: "روز سلام اعمال مزبوره از لحاظ انور گذرانده فرمودند اسباب چاپ را خریداری نمایند. اما شرط ترقی این کار ارجاع خدمات از قبیل جراید و کتب مصور بود و امری در این باب نشد و بنده هم دیگر توانی نداشتکار بر عهده تعویق ماند".

عبدالله میرزا که در امور عکاسی مربوط به چاپ، سرش به به سنگ خورده و آنچنان که نوشته است نتوانسته بود کار مهمی در این رشته انجام بدهد، بیشتر همت خود را در عکاسی به کار برده و در این فن پیشرفتهای شایان کرد و نمونه‌های ارزنده و نیکو از خود به یادگار نهاد.

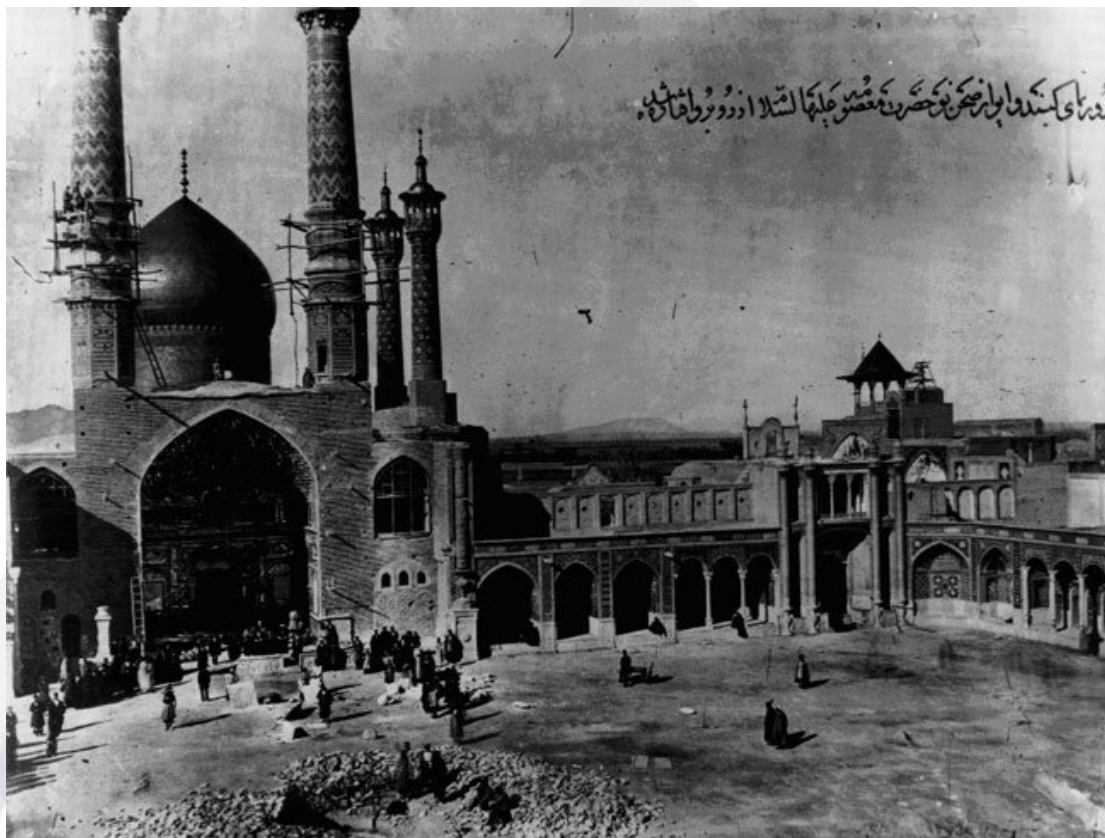
عبدالله میرزا در سال ۱۳۰۴ ه.ق. از طرف امین السلطان ماموریتی به شهر ری و قم پیدا کرده که از ساختمان‌های جدید این دو شهر عکسبرداری کند. عکاس ۸۴ قطعه از آنها را در آلبوم شماره ۲۰۸ تقدیم شاه کرده است. در مقدمه این آلبوم نوشته: "بر حسب امر بندگان اعلیحضرت قدر قدرت قوی شوکت، خسرو صاحبقران شاهنشاه اسلام پناه، چاکر خانه زاد، عبدالله قاجار عکاس مخصوص اعلیحضرت همایونی روح العالمین له الفداء السلطان... ناصرالدین شاه قاجار خلدالله ملکه و سلطانه و بقائه و به امر جناب مستطاب امین وزیر مالیه و دربار اعظم عاین بنده درگاه خانه زاد دولت ابد به این ماموریت سرافزار شد که عکس بناهای جدید الاحداث از حضرت عبدالعظیم - سلام الله علیه - تا به حضرت معصومه - سلام الله علیها - که به مراقبت و دستور العمل به شرف حضور مهر ظهور باهر النور رسانیده سر افراز باشم. شهر ربیع الاول المولود سنه ۱۳۰۴" (ذکاء، ۱۳۷۶)

عکس شماره یک

دورنمای گنبد و ایوان صحن نو حضرت معصومه (ع) در سال ۱۳۰۸ ق.

عکاس: عبدالله قاجار

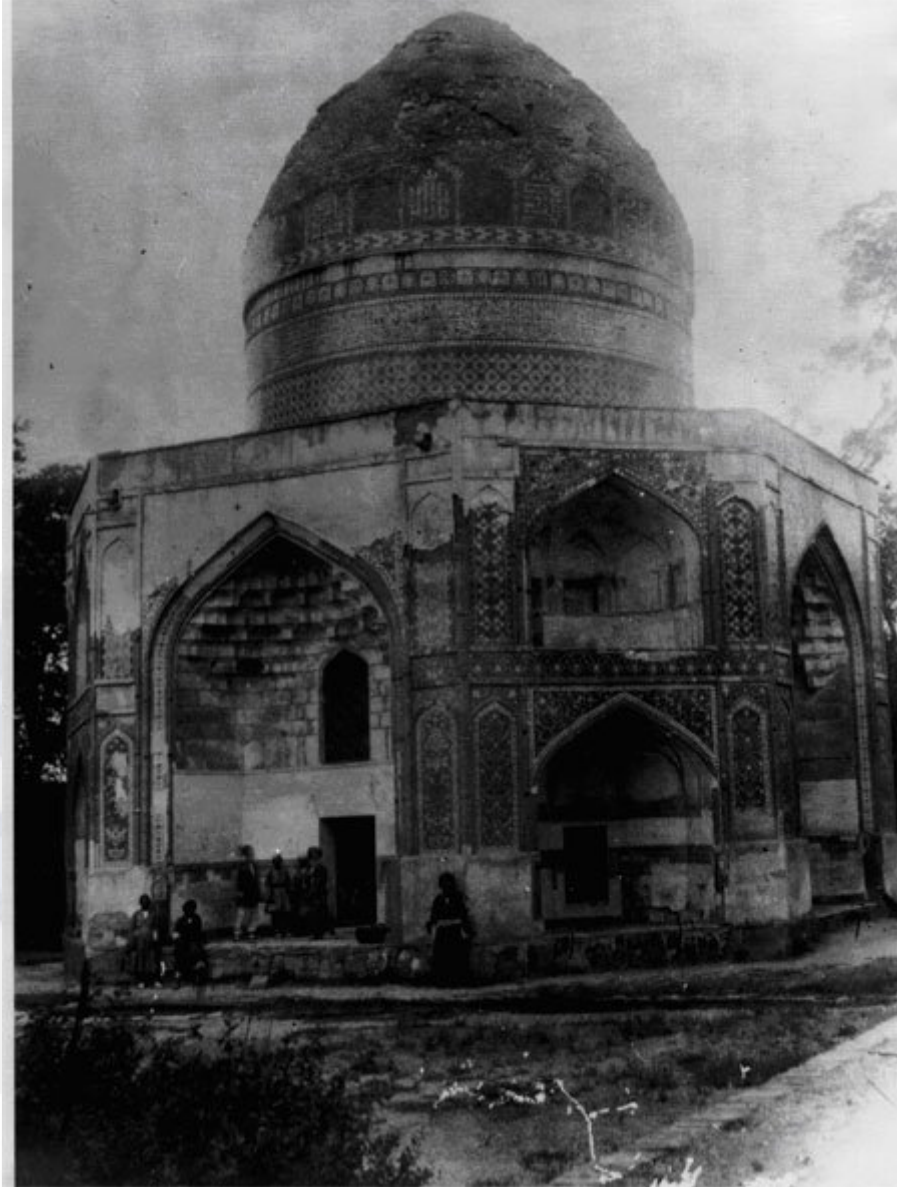

عکس شماره دو

دورنمای گنبد و ایوان قدمگاه در سال ۱۳۰۸ ق.

عکاس: عبدالله قاجار

محمد جعفر میرزا

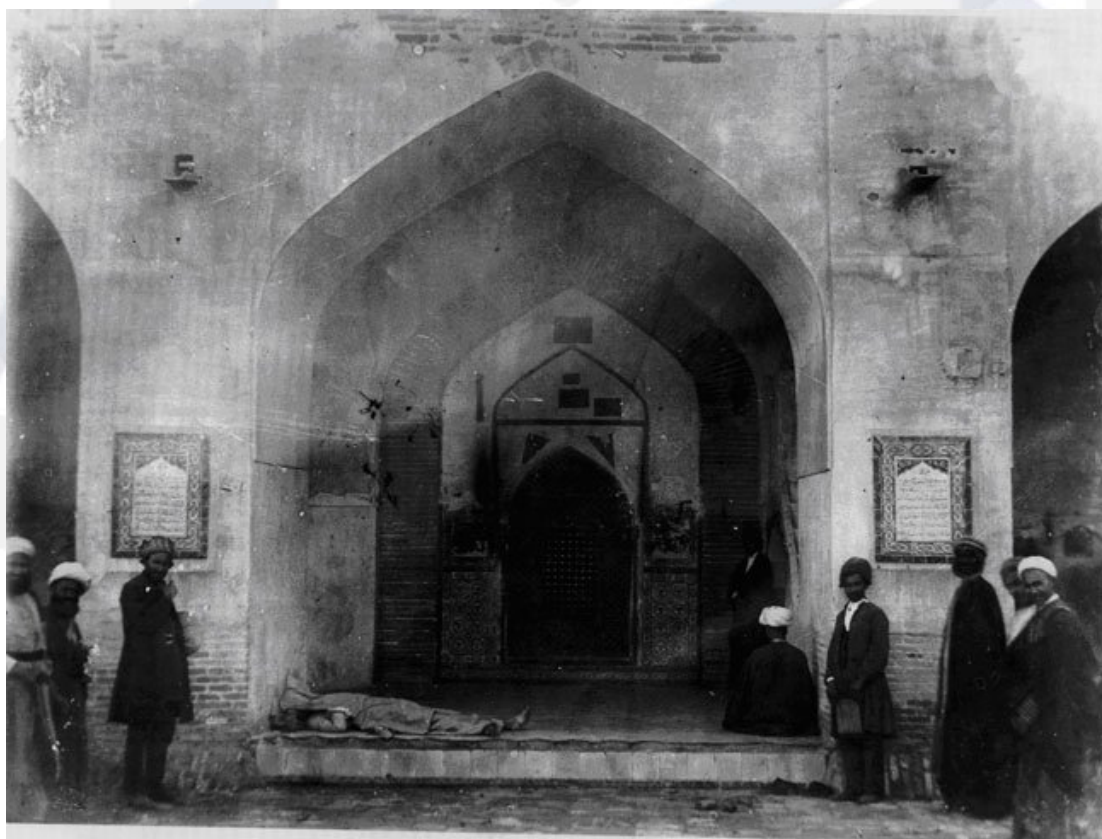
محمد جعفر میرزای قاجار، پسر اردشیر میرزا است که نهمین پسر عباس میرزا نایب السلطنه بود. وی در دارالفنون تحصیل می کرد و جزء شاگردان رتبه اول (یعنی کلاس اول) و دوم از او یاد شده است. چنین پیداست که این شاهزاده عمل عکاسی را در همان مدرسه دارالفنون فرا گرفته و در این کار پیشرفت شایان کرده و سپس به اصطلاح آن زمان "عکاس مخصوص حضرت والا نصره الدین میرزا سالار السلطنه" چهارمین پسر شاه شده بود.

محمد جعفر میرزا که در سال ۱۳۱۸ ه.ق. سفری به عتبات رفته بوده، از حضرت عبدالعظیم و قم و اماکن و زیارتگاههای عراق، ۳۴ قطعه عکس برداشته و در سال ۱۳۱۹ ه.ق. آن‌ها را در آلبومی مرتب کرده، به مظفر الدین شاه تقدیم نموده است. عکس خود نیز در برابر دوربینش در پایان آلبوم آمده و در زیر آن نوشته شده است: "به تاریخ ۱۳۱۸ به جهت دعا گویی و وجود مسعود بندگان اعلیحضرت قدر قدرت شاهنشاهی اسلام پناه روحی و روح العالمین فدا، عزم زیارت عتبات عرش درجات نموده و در ضمن از روضه مطهره مقدسه حضرت معصومه O سلام الله علیها O واز هر یک از اماکن مشرفه تا روضه مطهرمقدس حضرت شاه ولایت امیر المومنین صلواة علیه وآله O شیشه عکسی جهت زیارت نمودن اعلیحضرت اقدس شهریاری - خلد الله ملکه و طول عمره O برداشته شده اینک مرتباً تقدیم خاکپای مبارک نموده، به تاریخ شهر جمادی الثانیه ۱۳۱۹. (ذکاء، ۱۳۷۶، ص ۸۶)

عکس شماره سه

دورنمای خیمه گاه شاه مظلوم جناب خامس آل عبا (ع) در سال ۱۳۱۹ ق. عکاس: محمد جعفر میرزا

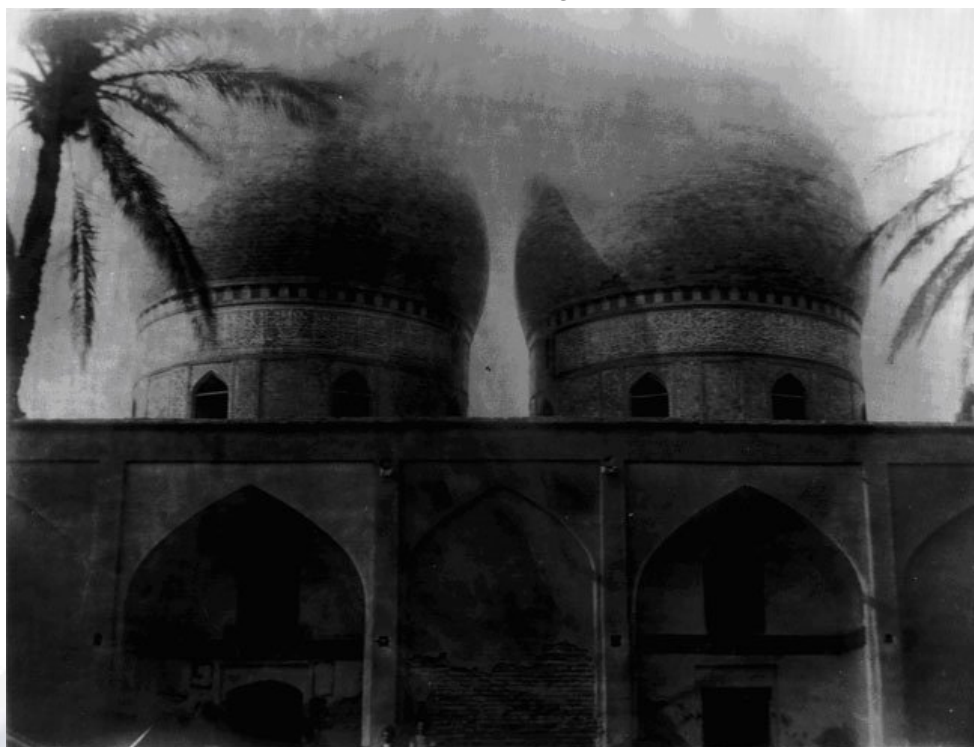

عکس شماره چهار

دور نمای ایوان و گنبد طفلان مسلم بن عقیل در سال ۱۳۱۹ق.

عکاس: محمد جعفر میرزا

عکس شماره پنج

دورنمای ایوان و گنبد جناب مسلم ابن عقیل در سال ۱۳۱۹ق.

عکاس: محمد جعفر میرزا

ابوالقاسم نوری

ابوالقاسم فرزند محمد تقی نوری مستوفی اصطبل همایونی، از عکاسان دوره ناصری و مظفری است که عکس‌هایی از او در آلبوم‌های گلستان و در دست خانواده‌های ایرانی دیده می‌شود. چنین می‌نماید که در حدود سال ۱۳۲۳ ه.ق. نوری سفری به عتبات رفته و دورنمایی از طاق کسری و بقعه سلمان پاک که در شش فرسنگی بغداد است برداشته (آلبوم ۴۶۱) و نیز همان سال عکس‌هایی از مقبره ابن بابویه و امامزاده حسن و دورنمای مقبره سید نصیرالدین در تهران و نیز عکس‌هایی از آرامگاه شاه نعمت‌الله ولی در ماهان کرمان انداخته است. (ذکاء، ۱۳۷۶، ص ۱۱۷)

عکس شماره شش

برگزاری نماز جماعت در صحن حرم امام حسین (ع) در سال ۱۳۲۳ ق.
عکاس: ابوالقاسم نوری

عکس شماره هفت

برگزاری نماز جماعت آقا سید محمد باقر حجت در صحن حرم امام حسین در روز عید فطر در سال ۱۳۲۳ق.
عکاس: ابوالقاسم نوری

میرزا احسن عکاسباشی شیرازی

میرزا حسن فرزند کربلایی علی که از سلسله نجیب زادگان و خواجهگان کازرون بوده از عکاسان معروف شیراز است که عکس های فراوانی از او به یادگار مانده است. (ذکاء، ۱۳۷۶، ص ۲۳۶)

در خاتمه کتاب قانون سخن (ص ۱۸۵ تا ۱۸۶) مختصری از احوال او را آورده اند: "مولدش در قصبه کازرون و در سنه هزار و دویست و هفتاد و دو بوده، تا سن پانزده سالگی در کازرون مشغول درس گردیده، به بوشهر رفته، چندی نزد پدر مشغول تجارت بوده، چون والدش به کازرون رفت چندی دیگر مشغول به صنعت صحافی شده و بعد به بحرین رفته، مدتی در پست خانه خدمت کرده، و مدتی توقف نموده، بعد از آن به هندوستان شتافته. بیست سال در بندر بمبئی اقامت نموده، اوایل ورودش مشغول کتابت شده و چندین کتاب علمی به فارسی و عربی نوشته و چاپ نموده، زیرا که خط نسخ را خوش می نگاشته، بعد مدتی مشغول تعلیم و تدریس افسران انگلیسی گشته و بر حسب خواهش مرحمت و غفران پناه آقای مصاح السلطنه کارگزار دولت علیه ایران در انجمن علمی فارسیان ایرانی مشغول تعلیم و تدریس گردیده، در ضمن مشغول تجارت و معامله شده و در علم صنعت عکاسی را به نحو اکمل آموخته تا در سنه هزار و سیصد و دوازده به بوشهر معاودت نموده. بر حسب خواهش شاهزاده رفعت الدوله به کازرون آمده و عکس های متعدد انداخته، و مورد مرحمت حضرت والا شدند و در دو سال در کازرون توقف نموده و اعیان کازرون کمال احترام نمودند و برای تکمیل اسباب به بمبئی رفته، اسباب عکاسی ممتاز خرید کرده، مراجعت به بوشهر نمودند. و به عزم زیارت اماکن متبرکه که به عتبات عرش درجات عالیات توقف نموده، عکس های متعدد از اماکن متبرکه و علما و اشراف

واعیان برداشته، سنه هزار و سیصد و هفده وارد شیراز گردیده و مدت بیست سال در شیراز مشغول به صنعت عکاسی بوده، روز بیست و ششم ماه مبارک رمضان سنه هزار و سیصد و سی شش این جهان فانی را ودا نمود. او زبان عربی و هندی را به خوبی می دانسته و انگلیسی هم کمی دارا بوده، پدرش از سلسله نجبا و خواجگان کازرون است." (رعناحسینی، ۱۳۵۷، ص ۱۶)

نتیجه گیری

عکس های گرفته شده توسط عکاسان معرفی شده در این مقاله بنا به احکام صادره شده از طرف دربار و مخصوصا شخص ناصرالدین شاه بوده است. تهیه این عکس ها با اینکه مشقت و سختیهای بسیار زیادی به همراه داشته است، اما عکاسان فوق نهایت دقت و ظرافت را در گرفتن عکس ها به کار برده اند و یاداشتهای بر جای مانده از عکاسان فوق بر حاشیه این عکس ها خود گواه این مطلب می باشد. در خاتمه گفتنی است که تعدادی از عکسهای مورد استفاده در این مقاله متعلق به عکاسانی می باشد که به گوشه ای از فعالیت‌های عکاسی آنها در دوره قاجاریه اشاره شد و عکسهای این عکاسان به همراه مجموعه اسناد تصویری موجود در مخازن اسناد و آرشیوهای عکس های تاریخی می تواند پاسخگوی بسیاری از سوالات و شبهات تاریخی محققان و پژوهشگران باشد. امیدواریم که در این مقاله توانسته باشیم گامی کوچک در جهت آشنایی بیشتر با عکاسان برجسته و هنرمند قدیمی برداشته و از زحمات و تلاش های آنها تا اندازه ای قدردانی نموده و دین خودمان را به آنها ادا کرده باشیم.

منابع و مأخذ

ذکاء، یحیی (۱۳۷۶). تاریخ عکاسی و عکاسان پیشگام در ایران. تهران: علمی و فرهنگی
رعناحسینی، کرامت (۱۳۵۷). "خانه عکاسباشی موزه ای از خط و عکس". مجله تماشا، ش ۳۸۲، ص ۱۶.
صادقیان، ناد علی (۱۳۸۳). "اسناد تصویری گوهرهای فراموش شده". گنجینه اسناد، س ۱۴، ش ۵۶، ص ۱۱۴.